

Kongshavn og Skonsvika. Norsk-russisk maktmøte i middelalderens Finnmark?

Bjørnar J. Olsen

<https://doi.org/10.7557/ottar.7953>

På 1200-tallet ble to store mangeromsanlegg bygget mindre enn en dagsmarsj fra hverandre på nordvestkysten av Varangerhalvøya. Anleggene var i bruk samtidig over en periode på 150 år. Mye tyder på at de ble etablert av representanter for de to fremste rivaler i middelalderens maktspill om land og ressurser i nord.

Mangeromshusene kom til i en tid preget av omfattende endringer av gamle grenser for bosetning og kultur i nord. Ekspanderende økonomiske og politiske nettverk fra øst og vest la i økende grad beslag på land og ressurser. Fra norsk side kommer det blant annet til utrykk gjennom fiskeværsetableringen på finnmarks-kysten i middelalderen. Fra øst svarer Novgorod med angrep på norske bosetninger vestover til Troms.

Det er også i lys av dette den mye omtalte grenseavtalen mellom Norge og Novgorod av 1326 må sees. For på tross av å bekrefte grenser for bosetning, fredelig sameksistens og rett til fri handel, var virkeligheten også preget av rivalisering,

ekspansjon og stridigheter. Det er nærliggende å se mangeromshusene i lys av denne nye og turbulente situasjonen.

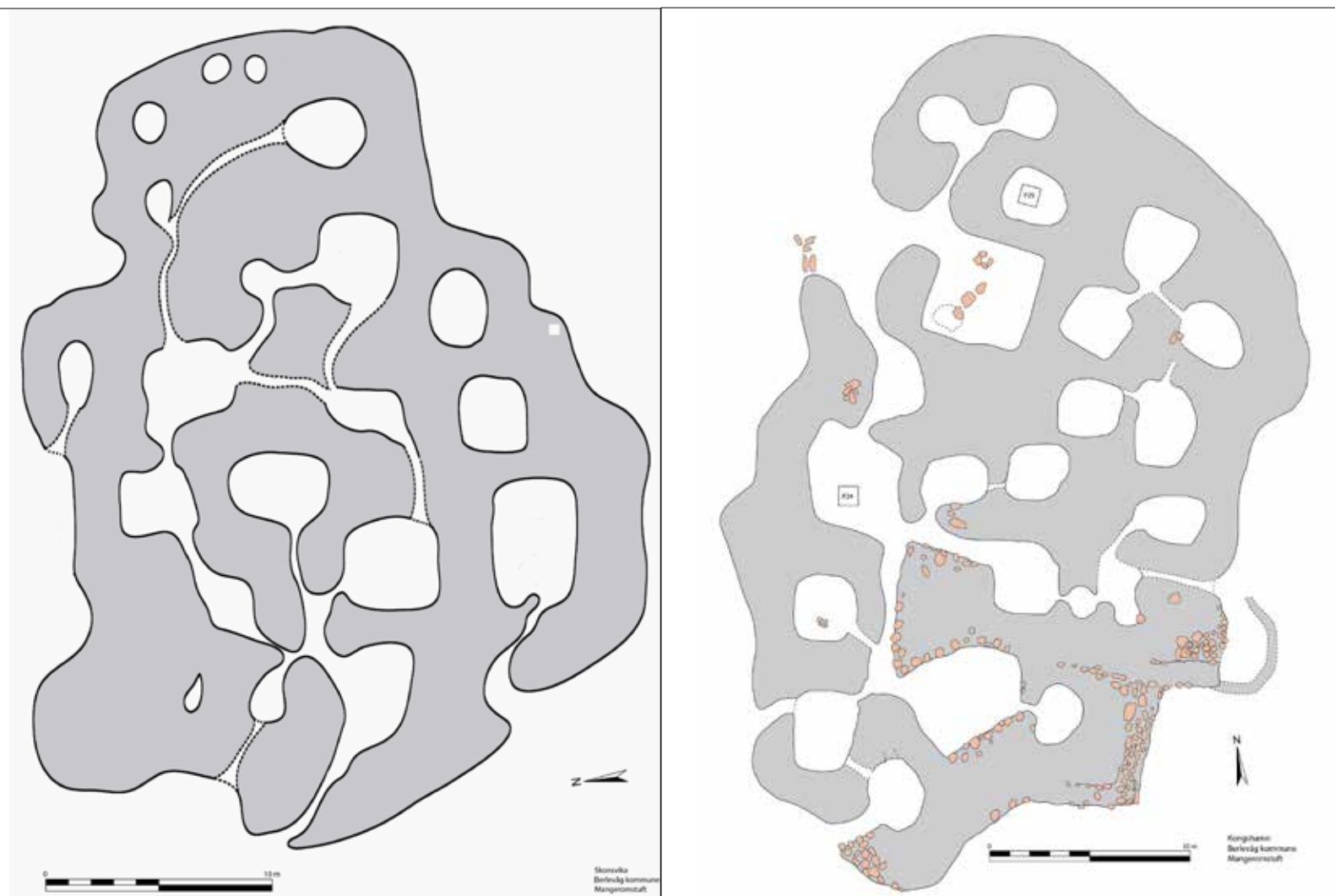
For å finne ut mer om dette skal vi se nærmere på undersøkelser foretatt av mangeromsanleggene i Skonsvika og Kongshavn i Berlevåg kommune.

Skonsvika

Skonsvika er ei brei nordvendt vik som ligger 3,5 kilometer vest av Berlevåg. Mangeromsanlegget ligger relativt lunt til på østsiden av vika, like ved utløpet av Skonsvikselva, og med Svartnesodden som en beskyttende arm mot vær fra øst og nord-øst. Anlegget består av minst 18 rom omgitt av en

Figur 3.1: Mangeromsanlegget i Skonsvika med Skonsvikselva i bakgrunnen. I forkant sees deler av den omgivende vollen og bak denne overvokste rester av rom og vegger. Foto: Bjørnar Olsen

Figur 3.2a og b.: Plantegninger av mangeromsanlegget i Skonsvika og Kongshavn.
Tegning/bearbeidelse: Bjørnar Olsen, Rudi Jozef Maria Caeyers og Morten Kutschera

voll, og dekker et areal på nærmere 700 m². Mange av rommene er forbundet gjennom en korridor som løper østover fra et felles inngangsparti på sjø-siden. På sørsiden er det et stort rom med separat inngang, som trolig har tjent som fjøs. En liten prøvegravning avdekket en mengde bein av lam, trolig fra et komplett individ. Utenfor mangeromsanlegget er det flere andre strukturer, blant annet tufta av et 14 m langt og svært smalt naust.

Utgravningene omfattet en sjakt på 40 x 2 meter gravd tvers gjennom anlegget, samt en mindre sjakt i inngangspartiet. I den nordre delen av hovedsjakta ble to rom avdekket. Det ytterste hadde vegger av torv og stein, mens det innenfor var bygd av tre. Begge hadde store hjørneplasserte ovner av stein. Hjørneildsteder er nærmest ukjent i nordnorsk byggeskikk fra middelalderen, men er vanlig i russisk og karelsk byggeskikk samt i byarkitektur sør i Skandinavia. Innenfor de to rommene var det et åpent område med en stor

frittstående steinovn og flere møddinger med mengder av dyre- og fiskebein. Her var det også diverse groper som trolig er brukt til beredning og garving av skinn. Sammenholdt med mikromorfologiske analyser av jord og sedimenter, viser disse sporene at det var et omfattende produksjonsområde inne i selve anlegget.

Sjaktene som ble gravd i inngangspartiet til anlegget, avdekket plankegulv, steinmurte vegger på begge sider, og en overbygning av hvalbein og tømmer. Korridoren som fortsatte innover i anlegget virker å ha vært konstruert på samme vis.

Undersøkelsene viser at aktiviteten i Skonsvika startet omkring år 1200, men hadde i oppstarten preg av kortere sesongbasert drift. Etter hvert ble oppholdene mer permanent, og det ble etablert bygninger, ovner og groper for tilberedning av fisk og pelsverk. På slutten av århundret var aktivitetene blitt omfattende, og mangeromsanlegget hadde

nå fått sin endelige form. En ytre steinmur hadde også blitt bygd omkring anlegget. Funn av treverk ved muren kan tyde på at det har vært et gjerde eller en slags palisade på toppen av muren. På begynnelsen av 1400-tallet går aktiviteten tilbake og rundt 1450 er mangeromsanlegget i Skonsvika lagt øde.

Kongshavn

Kongshavn ligger 4.3 km øst av Berlevåg. Navnet viser til en liten vestvendt keile på en værutsatt og forrevent kyststrekning i området ved Kjølnes fyr.

I likhet med Skonsvika er mangeromsanlegget i Kongshavn usedvanlig stort og komplekst. Det huser minst 20 rom og dekker et areal på omkring 900 m². Anlegget er på gammel strandvoll. På nordøstsiden er det en murt adkomstvei fra landsiden, mens hovedinngangen til anlegget er mot sjøen i nordvest. Rommene i sørvestdelen fremstår klarest, med kraftige, steinbygde, veggvoller, noen med hvalbein stikkende ut. Enkelte rom har separate innganger. I de nordlige og nordøstlige delene er omrisset mer diffust, ettersom rommene her delvis er blitt fylt igjen i nyere tid. Rundt 30 meter øst for anlegget ligger en velbevart steinforet brønn, den eneste kjente fra middelalderen i Nord-Norge.

Utgravningen omfattet en 30 x 2 meter lang sjakt anlagt gjennom den sentrale østlige delen av anlegget. I alt avdekket sjakten vegger og gulv i seks rom. Funnene, samt forskjeller i størrelse og form, viser at rommene har blitt brukt til ulike formål, som bolig, kjøkken (eldhus), lager, og fjøs. Mikromorfologiske analyser av organisk materiale ga hint om det siste, gjennom påvisning av omdannet møkk fra bufe i ett av rommene. Beinmateriale fra avfallsdynger viser da også at man både her og Skonsvika har holdt bufe i form av sau/geit og gris. Mattilgangen ellers synes også å ha vært temmelig lik. I avfallsdyngene fra begge anleggene finnes bein av lokal fauna som sel (havert og steinkobbe), hval, rein, og fugl (gjess, ærfugl, alkefugler, lunde og rype). Men mest av fisk, og først og fremst torsk, hyse, og kveite.

Til forskjell fra Skonsvika er det lite som tyder på produksjon utover matauk i Kongshavn. En annen forskjell er at anlegget her ble bygget i tilnærmet full skala fra starten av. Bruken av stein og hvalbein som byggemateriale har også gitt anlegget en mer massiv framtoning enn det i Skonsvika. Innvendig hadde rommene veggpanel

og planke- eller hellelagte gulv, mens bygninger av tre, som i Skonsvika, var fraværende. Interessant nok hadde også rommene her hjørneildsteder, om enn i noe varierende utforming.

Karbondateringer og funn viser at mangeromsanlegget i Kongshavn kom til på begynnelsen av 1200-tallet. Den mest intensive bruken var i det påfølgende århundret og seinest rundt midten av 1400-årene var også dette anlegget lagt øde. Deler av det ble gjenbrukt på 1500- og 1600-tallet, men denne bosetningen hadde ikke sammenheng med anleggets opprinnelige bruk.

Kongens havn?

Mangeromsanleggene i Kongshavn og Skonsvika er uttrykk for en nokså bemerkelsesverdige situasjon. Ikke bare ligger de to mangeromsanleggene, som er de største vi kjenner, mindre enn 8 km fra hverandre. De var også i bruk samtidig over en periode på minst 150 år. Dette blir ikke mindre

→Figur 3.3: Fra utgravningene i Kongshavn. Legg merke til det hellelagte gulvet og de solide veggene.
Foto: Bjørnar Olsen

↑Figur 3.4: Bakstehelle (stekehelle) av grønnskifer fra Kongshavn. Foto: Mari Karlstad

oppsiktsvekkende når undersøkelsene viser at de med stor sannsynlighet er etablert av folk med ulikt kulturelt opphav og med rivaliserende økonomiske og politiske ambisjoner.

Utgravningene i Kongshavn ga en rekke funn assosiert med norrøn kultur. Baksteheller til å steke flatbrød er typisk eksempel på det. Flatbrød var en viktig del av norsk kosthold og ble i middelalderen bakt på tynne, runde heller av grønnskifer. Mesteparten av denne skiferen kom fra en forekomst i Kvinnherad kommune, Hordaland, og herfra stammer mest sannsynlig også bakstehellene i vårt materiale. Totalt 71 bakstehellefragmenter ble funnet i Kongshavn, mot bare åtte i Skonsvika. Gjenstander av kleberstein tyder på lignende forbindelser. Slike ble utelukkende funnet i Kongshavn i form av skår av kar samt fiskesøkker. Kleberbrudd med spor etter uttak av kar kjennes ikke nord for Salten, og særlige konsentrasjoner kjennes fra nordre Rogaland og Hordaland. Alle de syv fiskesøkkene funnet i Kongshavn var laget av kleber. Her ble det også funnet bryner som med stor sannsynlighet stammer fra brudd i Telemark. To dekorerte kammer av gevir er også av norrøne typer, og trolig laget på Vestlandet.

Flere funn fra Kongshavn viser forbindelser til middelalderens urbane kultur og sosiale eliter i sør. Dette omfatter blant annet fem sjakkbrikker i bein og gevir lik skandinaviske typer fra 1200-tallet. Slike kjennes blant annet fra utgravninger i Trondheim. Sjakkbrikker fra middelalderen er det ellers bare funnet 17 av i Nord-Norge. En dobbelt ringspenne av en form som var vanlig i Nordvest-Europa i høymiddelalderen hører også med til dette bildet. Mer spesielt er to sjeldne fingerringe av en type som det bare kjennes fire andre av i Norge, og som kan ha vært tiltenkt sosiale funksjoner som statusgaver og paktsegl i forbindelse med handel eller inngåtte avtaler.

I den sammenheng kan også nevnes funnet av falkebein i et av rommene i Kongshavn. Denne sky fuglen har neppe endt opp her av seg selv, og beinene er trolig fra et individ som har dødd i fangenskap. Jaktfalker var viktige som høystatusgave i vikingtid og middelalder, og ble en viktig handelsvare fra Norge. Ideelt sett skulle jaktfalker

→Figur 3.5: Funn fra utgravningene i Kongshavn. Foto: Foto: Mari Karlstad

fanges etter at de hadde lært seg å jakte, men videre temming ble da krevende og langt de fleste døde i prosessen.

En sørlig og urban tilknytning kan også hjørneildstedene være et uttrykk for. I en norsk kontekst var slike primært forbeholdt byarkitektur i sør, og i nordnorske middelalderhus ellers var ildstedet plassert midt i rommet. Et annet eksempel er en tappekran for øl av kobber, trolig av nordtysk opprinnelse, som også er funnet i bosetningslag fra middelalderen i Bergen og Oslo. Interessant er også funnet av frø av bjørnebær, som normalt ikke vokser lenger nord enn til kysten av Møre.

Den markerte norrøne kulturtilknytningen, høystatusfunn, og anleggets massive framtoning, peker i retning av at stedet var «kongens havn» – et støttepunkt for norske styresmakters interesser i Finnmark.

Russisk pogost?

Undersøkelsene i Skonsvika ga et ganske annet bilde. Som allerede nevnt er norrøne gjenstandstyper enten fraværende eller svært sjeldne i materialet herfra. For eksempel ble det funnet et tilsvarende antall fiskesøkker som i Kongshavn, men samtlige av disse er laget av lokale bergarter som sandstein og kvartsitt. Til gjengjeld er det funn som knytter an til russisk område, dette gjelder blant annet keramikk (svartgods) og en spesiell type beltespenne. Bruken av hjørneildsteder er her, gitt deres form og konteksten ellers, naturlig å relatere til karelsk og russisk byggeskikk. Slike ovner sees gjerne som uttrykk for russisk og karelsk ferdsel i nord («russeovner»). Det er også interessant at arbeidsredskaper av jern, som (sau)sakser, kniver, ildstål, økser og fiskekroker ble funnet langt hyppigere eller utelukkende her.

Dette samsvarer godt med inntrykket av anlegget i Skonsvika som mer rettet mot produksjon enn det i Kongshavn, og som for en stor del synes rettet

Figur 3.6: Veskelås fra Skonsvika. Foto: Foto: Mari Karlstad

Figur 3.7: Merkepinne (?) av bein fra Skonsvika. Foto: Foto: Mari Karlstad

Figur 3.8: Amuletter fra Skonsvika laget av tenner fra sel og bjørn. Foto: Foto: Mari Karlstad

mot bearbeiding av pelsverk for videre transport og handel. Bein fra møddingene tyder på at skinn fra rein, rev og oter har vært beredt, men trolig var ferdig flådde reinskinn brakt inn utenfra langt viktigere. På samme tid foregikk det en svært omfattende samisk villreinfangst ved Gollevárri mellom Tanaelva og Varangerbotn, og også i de mer nærliggende fangstsystemene på Varangerhalvøya, som på Rákkočerru, Njoaskoavi og Noidiidčearru (se Myrvolls artikkel). Kanskje var denne fangsten avgjørende for det russiske nærværet her.

Et funn i Skonsvika av liten rektangulær beinpinn med hull for feste og 39 innskårne hakk, kan vitne om pelshandelens betydning. Antall hakk, minus ett – som kan skyldes at den ikke var ferdig, tilsvarer bunt- og verdienheten «Tømmer» (40 stk). Denne kjennes blant annet fra neverbrev fra Novgorod, og bunter med 40 skinn var den vanlige standarden for russisk pelshandel i mellomalderen. Pinnen fra Skonsvika kan følgelig ha vært en merkebrikke til en bunt pelsverk klar for utskipning.

Med sin østlige tilknytning og økonomiske orientering, er det uansett fristende å tolke mangeromsanlegget i Skonsvika som en «pogost» for Novgorod, altså en handelsstasjon og bosetning som kanskje også ivaretok administrative funksjoner.

Konflikt eller fredelig sameksistens?

Tilkomsten av de to mangeromsanleggene kan vanskelig sees uavhengig av hverandre. Den økende norske dominansen i fellesområdet utover 1200- og 1300-tallet, i form av fiskeværsetablering og bygging av festning og kirke i Vardø, førte til en skjerpet situasjon. Etableringen av pogoster kan ha vært et mottrekk fra Novgorods side, som utover å gi økonomisk gevinst også ville fungere som en politisk manifestering. Mangeromsanlegget i Kongshavn kan på sin side sees som et direkte svar på økt russisk og karelsk tilstedeværelse i Skonsvik, og gitt en form som både skulle virke avskrekkende og synliggjøre norsk kongemakt i regionen.

Det er lett å skrive mangeromsanleggene i Kongshavn og Skonsvika inn i en fortelling om konstante konflikter og motsetninger. Lite tyder imidlertid på at det var tilfellet. Nærheten mellom anleggene og deres lange sameksistens taler i seg selv mot en slik tolkning. Det å leve halvannet århundre i gangavstand fra hverandre på nordkysten av Varangerhalvøya kan også ha muliggjort kontakt og forhandlinger. Og var kanskje plasseringen nettopp et uttrykk for behovet av å være innen rekkevidde av hverandre?

Kilder fra første del av 1500-tallet viser at det var vanlig for kommandantene på Vardøhus festning å møte og forhandle avtaler med skatteinnkrevere fra Russland. Også tidligere kan man gjennom forhandlinger ha funnet pragmatiske og fredelige løsninger på koloniale interessenmotsetninger.

↑Figur 3.9: Fiskekrok fra Skonsvika med deler av snøre bevart. Foto: Mari Karlstad

Selv om overvåking og kontroll trolig var en viktig hensikt bak opprettelsen av mangeromsanleggene i Skonsvika og Kongshavn, er det usannsynlig at isolering og fiendtlighet konstant preget forholdet mellom de som holdt til her.

Samisk involvering

Så langt har arkeologien om disse to anleggene handlet om de som kom utenfra og tok seg til rette her. Det er på ett vis naturlig ettersom anleggene, og mangeromstuftene mer generelt, utvilsomt er avtrykk av fremmed tilstedeværelse. Men samtidig handlet denne nettopp om tilgang til ressurser og herredømme over andres land. Mangeromstuftene var gjennomgående anlagt på steder der det fra før av var samisk bosetning, så også i Kongshavn og Skonsvika (se Myrvolls artikkel). Hvordan forholdt man seg til de som allerede bodde her og hvilke arkeologiske spor har vi eventuelt av deres involvering?

Fra utgravningene er det funn som tyder på samisk tilstedeværelse i mangeromsanleggene. I Kongshavn ble det funnet to amuletter laget av dyretenner, henholdsvis fra bjørn og sel. Slike dyreamuletter kjennes fra ulike samiske kontekster, men er ikke vanlige i norrøne (se figur 3.8). I begge anleggene ble det funnet stykker av klipt kopper. Dette er en funntype som er svært vanlig på samiske boplasser og offerplasser fra vikingtid til tidlig nytid, og antas brukt blant annet i rituelle sammenhenger. Mer spesiell er en beingjenstand fra Skonsvika, trolig et forarbeid til et veskelås, som er dekorert med tradisjonelt samisk flettverksmønster.

Flere av funnene relatert til fiske som kan knyttes til lokal samisk deltagelse, spesielt i Skonsvika. Det gjelder de nevnte fiskesøkkene av lokalt materiale, og en av fiskekrokene var festet til snøre lagd av dyresene som var kveilet opp langs stammen (se figur 3.9). Ettersom fiskesnører på denne tiden gjerne var laget av bast eller hamp, kan det vise til lokale samiske tradisjoner. Nausttufta i Skonsvika er også av en type som samsvarer mer med samiske nausttufter og båttyper enn norske (se Myrvolls artikkel). Naust er ellers ikke kjent fra russisk og karelsk område.

Men det finnes også andre interessante spor. I analysene av beinmaterialet fra de to mangeromsanleggene ble det nemlig oppdaget en helt lik og særegen praksis for hvordan fisk er blitt sløyet. Dette gjelder dels for kveite, men mest karakteristisk for torsk og hyse der blant annet det store skulderbeinet (*Cleithrum*) systematisk er skåret eller hugget rett over. Dette er ikke observert spor av en slik praksis i materiale fra norske og nordatlantiske boplasser, og heller ikke fra russisk

område. Imidlertid er helt identiske teknikker for sløyning av fisk påvist i materialet fra Šákkošnjárga, en samisk boplass fra seinmellomalderen i Varanger. Mye tyder derfor på at sporene i beinmaterialet gjenspeiler lokale samiske praksiser.

Veivisernes makt

En tolkning om samisk delaktighet i aktivitetene på disse anleggene kan kanskje fortone seg underlig, spesielt om vi legger til grunn seinere premisser om makt og kulturell asymmetri. Utover det som funnene gir uttrykk for, kan det uansett anføres både praktiske og kulturelle argumenter som understøtter en slik tolkning. Det å drive disse mangeromsanleggene uten samisk deltakelse og kompetanse, ville trolig ha vært langt mer krevende og derfor også mindre sannsynlig. Som hjemmehørende i området hadde samene en unik lokal kunnskap som må ha vært verdsett og i visse sammenhenger avgjørende for de som nå ønsket å ha tilhold her. Og som også borget for et betydelig samisk handlingsrom – og makt – om situasjonen skulle vise seg uutholdelig.

Dette innebar detaljert kunnskap om fiskegrunner og jaktterreng, om torv- og vedforekomster, om hvor man skulle grave for å finne agn, og om spiselige planter og hvor de vokste. Gjennom sin tilhørighet hadde stedegne samer også overlegen geografisk kompetanse, de kjente farvannene, kunne tolke værtegnene og visste ferdselsveiene innover i landet. Dertil hadde de særs velegnet teknologi til å ferdes både på sjøen og over land ved hjelp av sine tilpassete båter, ski, og reinsleder.

Og ikke minst, i forhandlinger med andre samiske grupper, slik som de som jaktet ved Gollevárri, Noidiidčearru, Njoaskoaivi og Rákkočerru, var deres sosiale nettverk, og kulturelle og språklige kompetanse, helt avgjørende. Disse forbindelsene kan også ha kommet til nytte i forhandlinger mellom de rivaliserende ansvarshaverne for Skonsvika og Kongshavn, eller i det minste ha gjort det lettere å etablere kontakt mellom de som holdt til i de to anleggene. At slik kontakt fant sted viser jo funn, om enn beskjedne, av baksteheller i Skonsvika og russisk keramikk i Kongshavn.

For samene var møtet med nordmenn og russere i mellomalderens Finnmark neppe bare harmonisk. Men i forhold til det som skulle bli situasjonen i påfølgende århundrer var mangeromstuftenes tid fortsatt en periode preget av relativ jevnbyrdighet.

Litteratur:

- Henriksen, J. E. 2016. *Kulturmøte og identitet på Finnmarkskysten i tidlig historisk tid. Tolkninger basert på arkeologiske analyser av mangeromstufter* [Doktoravhandling]. Tromsø: UiT – Norges arktiske universitet.
- Olsen B., Urbańczyk, P. & Amundsen, C. (red.) 2011. *Hybrid spaces: Medieval Finnmark and the archaeology of multi-room houses*. Oslo: Novus.

Forfatter:

Bjørnar Julius Olsen er professor i arkeologi ved Fakultetet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning, UiT Norges arktiske universitet. Hans forskning er spesielt rettet mot samiske samfunn i jernalder og mellomalder, samtidsarkeologi og arkeologisk teori.
E-post: bjornar.olsen@uit.no